

समस्या शाप नव्हे!

‘बिकट वाट वहिवाट नसावी, धोपट मार्ग सोडू नको’, ही कविता अभ्यासात आली तेव्हा अण्णा म्हणाले होते, “हे खरे नि धोपट मार्ग कंटाळवाणा - अळणी; हे ही खरे! आयुष्य समस्या विहीन असावेसे वाटले तरी ते शक्य नसते. स्वागतार्ह तर अजिबात नसते. म्हणून म्हणतात, ‘Without problems, life is sheer boredom’. समस्या वा संकटांना घाबरू नये. यशाचा मार्ग कधी ऐसपैस राष्ट्रीय महामार्ग नसतो. तो काट्याकुट्यांनी भरलेला असू शकतो ! तरी निधड्या छातीने पेलण्याचे ते सुखद आव्हान!” माझा गोंधळ उडालेला पाहून ते हसले होते.

अण्णा माझे वडील! मादाम माँटेसरीच्या विचाराचे सच्चे अनुयायी! त्यांच्या हाती बापाचा बडगा नव्हता. ते आमचे वडिलधारे मित्र! गोष्टीवेल्हाळ! त्यांनी ‘त्याचं काय आहे,’ अशी सुरवात करताच आम्ही कान टवकारत असू. तसे ‘त्या’ दिवशी ते म्हणाले, “संकटे, समस्या, आघात, अपघात नकोसे वाटले तरी ते जीवन बिघडवतातच असे नाही. कधी ते जीवन घडवतातही! संकटपूर्व नि संकट-पश्चातचे जीवन यात स्वागतार्ह फरक पडतो!” मग त्यांनी संकटे, समस्या, आघात वा अपघातांनी जीवन सुखद झालेल्या महानुभावांच्या चित्तरकथा ऐकवल्या. पुढेही अशा कहाण्या ऐकायला मिळत. प्रत्येक वेळी वाटे, ‘बिकट वाट वहिवाट नसावी’, हे विश्वसत्य नाही. हल्ली वाट जरा बिकट झाली की लोक समस्येस लोटांगण घालतात. मानसशास्त्राचा हवाला देत, समर्थन करत चक्क क्रियाशीलतेपासून फारकत घेतात. म्हणून अशा कहाण्या शब्दबध्द करण्याची इच्छा झाली.

सिध्दहस्त लेखक एच.जी. वेल्स बालपणी अत्यत हूड! त्यास लेखन-वाचन अजिबात आवडत नसे. मास्तरांना जीव नकोसा करून सोडण्यात त्याचा हातखंडा! दांडगाई मोठ्या मुलांच्या तोलाची! मोठी मुले त्याला दांडगाईत सामील करून घेत. एकदा मधल्या सुट्टीत एक मोठा मुलगा वेल्सला उंच उडवून झेलत होता. वेल्स हसत अधिक उंच उडवायला सांगत होता. त्यात झेलणाऱ्याचा झेल चुकला. वेल्स दाणकन फरशीवर पडला. त्यात त्याचा पाय मोडला. इतर जखमाही होत्याच. बिछाऱ्यास खिळावे लागले. दांडगट मित्रांची सोबत तुटली. वस्तुत: त्याच्या वडलांकडे खूप पुस्तके! पण वेल्स कधी दुंकून बघत नसे. आजाराच्या एकाकी अवस्थेत पुस्तकमित्रांनी त्यास रिझवले. ते सच्चे दोस्त सिद्ध झाले. त्यांनी वेल्सला वाचनाची चटक लावली. लेखक जागा केला. सिध्दहस्त लेखकांच्या मांदियाळीत स्थान मिळवल्यावर वेल्सची मुलाखत घेण्यात आली तेव्हा त्याने लेखनाचे श्रेय त्या अपघातास दिले. तो अपघात झाला नसता तर मी कधी पुस्तकांच्या वाटेस गेलो नसतो, असे सांगितले.

ओ हेन्री या विख्यात साहित्यिकास साहित्याकडे वळवण्याचे काम एका कटू घटनेनेच केले. तो बँकेत कॅशियर! गलथान पण सज्जन! पैशाची देवाण-धेवाण करताना बँकेच्या कॅश बॉक्समध्ये कधी कधी योग्य चलन नसे.

अशावेळी तो स्वतःचे पैसे वापरत असे. या भानगडीत बँकेचे पैसे खिशात जात तर कधी खिशात ठेवायची रक्कम कॅश बॉक्समध्ये! दिवस संपला की व्यवस्थित हिशेब करून तो योग्य रक्कम बँक बॉक्समध्ये ठेवत असे. दुर्दैवाने (सुदैवाने?) सरप्राईज इन्स्पेक्शन झाले. नेमकी बँकेची रक्कम कमी भरली. अधिकाऱ्याने हेन्रीवर पैसे खाल्ल्याचा आरोप करून पाच वर्षे कारावासाची सजा फटकारली. खुलासा न मागता! पैचा घोटाळा केला नसून! हेन्रीस हे फार लागले. तो मिटून गेला. अंतर्मुख हेन्री जेलमध्ये फावल्या वेळात खूप वाचू लागला. लिहूही लागला. गुन्हेगारास कुणी नोकरी देणार नाही, असे समजून त्याने सजा संपल्यावर नोकरी शोधली नाही. लज्जेपोटी मित्रांचा गोतावळा कमी केला. वाचन-लेखन आवडत होतेच; तो समर्थपणे वेगळी वाट चोखाळू लागला. मानसशास्त्र तुरुंगास ‘भुरट्या चोरास अट्टल गुन्हेगार करणारा कारखाना’ म्हणते. पण या कारागृहाने गलथान बँकरमधून उच्च कोटीचा साहित्यिक घडवला, असे म्हणायला हवे. ही शिक्षा झाली नसती तर हेन्री कधी पुस्तकाच्या वाटेस गेला नसता, असे हेन्रीने स्वतः जाहीर केले होते.

विख्यात नाटककार मोलीयेरचाही साहित्यक्षेत्रात विचित्र रीतीने प्रवेश झाला. त्याचे आजोबा नाटकांचे शौकीन! त्यामुळे त्यांच्या मुलास - म्हणजे मोलीयेरच्या पित्यास खूप सोसावे लागले. नाटकाविषयी टोकाचा तिरस्कार निर्माण घावा, असे! पुत्राच्या अनुपस्थितीत आजोबा नातवास नाट्यक्षेत्रातील गोष्टी सांगत. एकदा दोघांची मस्त मैफल जमली होती. आजोबा मजेशीर प्रसंग रंगवून सांगत होते. मोलीयेरची हसून हसून मुरकुंडी वळत होती. अशा वेळी नेमके वडील आले. त्यांच्या तळपायाची आग मस्तकास भिडली. बकोट धरून त्यांनी मोलीयेरच्या कानाखाली आवाज काढला. मोलीयेरला बऱ्हवत ते बापास सुनावू लागले. “मुलांच्या जीवनाचा चुथडा केला तेवढा पुरे”, म्हणत, “आता मोलीयेरचे जीवन हाती घेतले तर त्यांचा मुलाहिजा पाळणार नाही”, अशी त्यांनी जरब दिली. हात थकेतो त्यांचे तांडव चालले. प्रौढ मुलासमक्ष वृद्ध बाप मान खाली घालून गुन्हेगारागत उभा होता. मार खात असूनही मोलीयेरला वृद्ध आजोबांच्या चेहऱ्यावर वेदना दिसली. ती त्यास इतकी टोचली की त्याने उत्तम नाटककार होण्याची शपथ घेतली. आणि प्रयत्नात कसर न सोडता शपथेचे इमान राखले.

विश्वविख्यात विल्यम शेक्सपियरची लक्षणे पाळण्यात दिसली नव्हती. तो गरीब बालमजूर! त्यात पोट भरत नव्हते. म्हणून त्याने जोड्यांदा सुरु केला. उचलेगिरीचा! एकदा त्यास वाटले की छोट्या चोन्या करण्यापेक्षा एक मोठा हात मारावा नि निवांत जगावे. म्हणून तो जमीनदाराकडे घरफोडी करायला गेला. त्यावेळी त्यास चौकिदाराने बघितल्याचा संशय आला. वय लहान! तो भयव्याप्त अवस्थेत धूम पळत सुटला. नियतीने त्यास थेट लंडनला पोहोचवले. कंपनीत हरकाम्याची नोकरी मिळवून दिली. ती कंपनी राणीच्या मनोरंजनासाठी नाटके करत असे. विल्यमचा कंपनीत मुक्त वावर! तो चतुर! चौकस! तिथे अजोड निरीक्षणशक्तीच्या जोरावर तो विख्यात नाटककार बनला. पण घरफोडी करायला तो जमीनदाराकडे न जाता जर भुरट्या चोन्या नि जेलच्या वाऱ्या करत जगला असता, तर जग एका अनोख्या नाटककारास मुकले असते.

मार्क ट्वेनच्या बाबतीतही हे म्हणता येईल. गरिबीमुळे तो रस्त्यावरील कचरा गोळा करत असे. त्यास अक्षर ओळख होती नि वाचन खूप आवडे. कचन्यातील प्रत्येक छापील कागद वाचण्याची सवय! एकदा त्यास पुस्तकाचे पूर्ण पान मिळाले. त्याने ते हावरटासारखे वाचले. ते होते जोन ऑफ आर्क यांच्या चरित्रातील पान! ती रोमच्या किल्ल्यात बंदी होती तेहाच्या नवलप्रद प्रसंगाचे ते रसभरीत वर्णन होते. मार्कला पूर्ण पुस्तक वाचण्याची इच्छा झाली. त्याची काही शिक्षित मंडळीशी ओळख होती. एकाने त्यास ते पुस्तक दिले. मार्कने पूर्ण वाचलेले ते पहिले पुस्तक! या रणचंडीचे चरित्र वाचताना त्याचे भान हरपले. वाचनाची चटक लागली. या गरीब सज्जन मुलाविषयी कणव बाळगणाऱ्या अनेक हितचिंतकांनी त्यास मदत केली. त्याचा साहित्य जगतात प्रवेश झाला. तो अशा बुलंदीस पोहोचला की जणू नियतीने कचन्यातून कला नव्हे, तर कलाकार निर्माण केला.

आघात, अपमान व गरिबीच्या समस्यांनी केवळ साहित्यिक निर्माण केले असे नव्हे. न्यूटनच्या डोक्यावर सफरचंदाचा आघात झाला तो क्षण गुरुत्वाकर्षण सिध्दांत जन्माचा; हे सारे जाणतात. रेडियम शोधणाऱ्या मादाम मेरी क्युरीस प्रेमभंगाच्या समस्येने घडवले. पोलंडची एकोणीस वर्षीय मेरी गरीब! शिकण्यासाठी शिकवण्या करणारी! तिच्या एका विद्यार्थ्याचा काका हॉस्टेल मध्ये! उन्हाळ्याच्या रजेत तो घरी आला. त्यास मेरी आवडली. पण मेरीच्या विद्यार्थ्याच्या पित्याने, मेरीने प्रेमाचे नाटक करून श्रीमंतास भुरळ घातली, असा तिच्यावर आरोप केला. भावूक मेरीस ते सहन झाले नाही. सैरभैर मनस्थितीत पोलंडचा निरोप घेऊन ती फ्रान्सला गेली. पॅरीसच्या अद्ययावत प्रयोगशाळेच्या कामात झोकून देऊन तिने प्रेमभंग पचवला. महान संशोधकांच्या रांगेत मानाचे स्थान मिळवले. प्रेमभंग झाला नसता तर अमीर बिनचेहन्याच्या गृहिणीच्या कळपात, बुद्धिमान संशोधक हरवली असती.

वॉल्ट डिस्नेस बालपणापासून चित्रकलेची आवड! पण त्याची चित्रे समाजमान्य सुंदरतेचे प्रतिनिधित्व करत नसत. नियतकालिकांचे संपादक त्या चित्रांवर टीकास्त्र परजत. त्याचा अपमान करत. बुद्धिहीन म्हणून हिणवत. सतत होणाऱ्या अपमानाने त्यास हताश केले. चित्रकलेचे प्रेम दडपून तो पित्याच्या कारखान्यात काम करू लागला. पण दडपले जाते ते प्रेम नसते. प्रेम उफाळण्यास कधी निमित्ताची गरज भासते. चित्रे काढायची नाहीत, असा निश्चय करून डिस्ने कारखान्याच्या कामात मन रमवत होता. प्रत्येक काम जीव ओतून करायचे, हा त्याचा स्वभाव! तो समर्पित मनाने काम करत असताना, त्यास कुणी टक लावून बघत असल्याचे जाणवले. त्या दिशेस मान वळवली तर एक उंदीर दिसला. एकटक बघणारा! डिस्नेस त्याची नजर अस्वस्थ करून गेली. तोही डोळ्याची पापणी लवू न देता बघत राहिला. लंचब्रेक होताच अनाम शक्तीस वश होत डिस्नेने ब्रेडचा तुकडा उंदरास देत विचारले, 'फेंड?' उंदराने होकार दिल्याचा त्यास भास झाला. उंदीर ब्रेड खाऊ लागला. त्याची लाक्षणिक मुद्रा खूप भावली. झापाट्यात लंच उरकून उरल्या वेळात त्याने नव्या मित्राची लाक्षणिक मुद्रा चित्रित केली. मग जशी त्याच्यात अनोखी मैत्री जुळली. पटापट लंच घेऊन उरल्या लंचब्रेकमध्ये या मित्राची चित्रे काढण्याचा पायंडा पडला. डिस्नेने या मित्राच्या अनेक भावमुद्रा चित्रित केल्या. तो हा विख्यात मिकी माऊस! या मैत्रीने या उंदरास आणि डिस्नेस अजरामर केले.

हे परदेशात, असे समजण्याचे कारण नाही. कैकईचा हट्ट नसता तर राम वनात गेला नसता. तिथे अनेक राक्षसांचा विनाश झाला नसता. सीतेने सोनेरी मृगासाठी हट्ट धरला नसता. रावणाने तिळा पळवली नसती. रावणवधाचा प्रश्नच उरला नसता. म्हणजे हे रामायण नव्हे तर मंथरायण, कैकईयण वा समस्यायण!

नंद राजाने विष्णुगुप्ताचा अपमान केला. म्हणून शेळ्या चरायला नेणाऱ्या पोराचे गुण हेरून त्यांनी त्यास सम्राट चंद्रगुप्ताच्या कक्षेस पोचवले. चाणक्यनीती लिहीली. अजरामर होऊन समग्र जगास मार्गदर्शक ठरणारी!

बालपणी पित्याचे छत्र हरपलेला राम, पेशव्यांचा शागीर्द! त्याने बालबृद्धीने पेशव्यांची भिकबाळी वाकडी असल्याचे सांगितले. पेशव्यांनी शागीर्दास पेशव्यांच्या दागिन्याची उठाठेव शोभत नाही, अशी समज दिली. त्यास हा अपमान झोंबला. त्याने काशी गाठून विद्यार्जन केले. फालतू शागीर्द राम, पंडित रामशास्त्री प्रभुणे बनला. पहिले माधवराव पेशवे त्यांच्या निस्पृह न्यायप्रणालीचा आदर करत. नारायणरावांची हत्या करून पेशव्यांची गादी बळकावणाऱ्या राघोबास देहदंड सुनावण्याइतके निर्भय आणि न्यायप्रिय! त्यांचा राघोबांना पदच्युत करून सवाई माधवरावास गादीवर आणणाऱ्या बारभाईत समावेश! आजही त्यांच्या निस्पृह न्यायदानाचे उदाहरण दिले जाते. राम शागीर्दास पेशव्यांनी हरकाम्याची जागा दाखवली नसती तर त्याने स्वतःसाठी न्यायासनात जागा निर्माण केली नसती. तो शागीर्द म्हणून जगला असता नि फालतू कामे करत मेला असता, हे निर्विवाद!

अशी कित्येक उदाहरणे इतिहासात दडली आहेत. मग बिकट वाटेचा बागुलबोवा का? छोट्या-मोठ्या समस्यांना घाबरून वैफल्यग्रस्त का व्हावे? दंड थोपटून समस्येशी चार हात करणे टाळून आत्महत्या वा उदास जीवनाचा स्वीकार का करावा?

स्मिता भागवत

smitacap@gmail.com

(पूर्वप्रसिद्धी : ‘रंगदीप’, २०११)